कुर्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यकैः।
हरेः पञ्चप्रदीपेन बहुशो भक्तितत्परः॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः॥*॥

अथ नीराजनमाहात्म्यम्।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे।
"बहुवर्त्तिसमायुक्तं ज्वलन्तं केशवोपरि।
कुर्यादारात्रिकं यस्तु कल्पकोटिं वसेद्दिवि॥
कर्पूरेण तु यः कुर्याद्भक्त्या केशवमङ्गनि।
आरात्रिकं मुनिश्रेष्ठ! प्रविशेद्विष्णुमव्ययम्॥"
तदेवान्यत्र।
"दीप्तिमन्तं शकर्पूरं करोत्यारात्रिकं नृप!।
क्षणस्य वसते लोके सप्तकल्पानि मानवः॥"
तत्रैव शिवोमासंवादे।
"मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् कृतं पूजनं हरेः।
सर्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने शिवे!॥"
हरिभक्तिसुधोदये।
"कृत्वा नीराजनं विष्णोर्दीपावल्या सुदक्षया।
तमोविकारं जयति जिते तस्मिंश्च को भयः॥"
अन्यत्र च।
"कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः।
दहत्यालोकमात्रेण विष्णोः सारात्रिकं सुखम्॥
यच्च दीपस्य माहात्म्यं पूर्व्वं लिखितमस्ति तत्।
द्रष्टव्यं सर्व्वमत्रापि प्रायेणाभेदतोऽनयोः॥
अतः सादरमुत्थाय महानीराजनन्त्विदम्।
द्रष्टव्यं दीपवत् सर्व्वैर्व्वन्द्यमारात्रिकञ्च यत्॥"
तदुक्तं श्रीपुलस्त्येन विष्णुधर्म्मे।
"धूपं चारात्रिकं पश्येत् कराभ्याञ्च प्रवन्दते।
कुलकोटिं समुद्धृत्य याति विष्णोः परं पदम्॥"
मूलागमे च।
"नीराजनञ्च यः पश्येत् देवदेवस्य चक्रिणः।
सप्तजन्मनि विप्रः स्यादन्ते च परमं पदम्॥"
इति हरिभक्तिविलासः॥
अवशिष्टं आरात्रिकशब्दे द्रष्टव्यम्॥

नीरिन्धः, पुं, (नि+ईर् कम्पने+भावे क्विप्। नीरा नितरां कम्पनेन इन्धति सुभगेन शोभते इति। इदि परमैश्वर्य्ये+उन्।) अश्वशाखोटवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ आसेओड़ा इति भाषा॥

नीरुक्, [ज्] पुं स्त्री, (निर्+रुज+भावे क्विप्।) रोगाभावः। तत्पर्य्यायः। स्वास्थ्यम् २ वार्त्तम् ३ अनामयम् ४ आरोग्यम् ५। (रुज+भावे क्विप्। निर्गतो रुक् रोगो यस्य।) रोगशून्ये, त्रि। तत्पर्य्यायः। पटुः २ उल्लापः ३ वार्त्तः ४ कल्यः ५। इति हेमचन्द्रः।२।१३८॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २५ अध्याये।
"एतेन प्राप्तो बहूंस्तो नीरुजो निरुपद्रवाः॥")

नीरुजं, क्ली, (निर्गता रुजा रोगो यस्मात्।) कुष्ठौषधिः। इति जटाधरः॥

नीरुजः, त्रि, (निर्गता रुजा रोगो यस्य।) रोगाभाववान्। यथा, ज्ञानवासिष्ठे।
"ज्ञानोऽपि स्ववरानेन स्तुत्वा सप्तार्णवाहनम्।
धूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्मान्नोगादृविसक्तवान्॥"

नीरूपं, त्रि, (निर्गतं रूपमस्येति।) रूपाभावविशिष्टम्। यथा। नीरूपस्यापि कालस्य इन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेनेति वेदान्तपरिभाषा॥

नीरेणुकः, त्रि, (निर्गतो रेणुः पांसुर्यस्मात्। कप्।) धूलिशून्यभूम्यादिः। यथा। नीरेणुकभूरभूदिति सप्तपद्यरत्नाकरः॥

नीलं, क्ली, (नीलतीति। नील+अच्।) नीली। इति मेदिनी। ले, ३३॥ काचलवणम्। तालीशपत्रम्। विषम्। सौवीराञ्जनम्। (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"सुवीरकं पार्व्वतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम्॥")
तुत्थम्। इति राजनिर्घण्टः॥ वृत्याङ्गाष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषः। इति सङ्गीतदामोदरः॥

नीलः, पुं, पर्व्वतविशेषः। स तु इलावृतस्योत्तरतो रम्यकवर्षस्य सीमापर्व्वतः। प्रागायत उभयतः क्षारोदावधि द्विसहस्रयोजनपृथुः। अयुतयोजनोत्सेधः। इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः॥ (तथाच विष्णुपुराणे।२।२।१०।
"नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्व्वताः।
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथापरे॥"
"लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो दैर्घ्येण निषधनीलौ। यद्यपि जम्बुद्वीपस्य मण्डलाकारस्य लक्षयोजनप्रमाणत्वात् तन्मध्ये रेखायामेव सुखलक्षप्रमाणत्वं निषधनीलौ तु तन्मध्यरेखातो दक्षिणोत्तरञ्च सलक्षयोजनसहस्रान्तरितत्वादीषन्न्यूनौ तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्षप्रमाणाविमुक्तम्॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥*॥
(नीलासनदृश्यः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"नीलः स्यान्नीलपत्रिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
मणिविशेषः। नीलम् इति पारस्यभाषा॥ अस्याधिष्ठातृदेवता शनिः। यथा,—
"माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि
गारुत्मतं पुष्यकवज्रनीलम्।
गोमेदवैदूर्य्यकमर्कतं स्यू
रत्नान्यथोऽस्य सुदे सुवर्णम्॥"
इति सुदूर्णचिन्तामणिः॥
तत्पर्य्यायः। सौरिरत्नम्२ नीलाश्मा३ नीलोत्पलः ४ इन्द्रप्रियाही ५ महानीलः ६ सुनीलकः७। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफपित्तानिलापहत्वम्। शरीरे धृते सौरिमङ्गलदो भवति। इति राजनिर्घण्टः॥*॥
अथ इन्द्रनीलमणेरुत्पत्तिपरीक्षादि यथा,—
"तत्रैव सिंहलवधूकरपल्लवाग्र-
बालूकबालजलवल्लीकुसुमप्रवाले।
दैत्ये प्रपात दितिजस्य नितान्तकान्तं
प्रोद्दीप्तकेतकवनप्रतिबद्धरेखा
सान्द्रेन्द्रनीलमणिरत्नवती विभाति॥
तत्रासितालदलभृङ्गनभिभृङ्ग-
शार्ङ्गायुधाभहरकण्ठकलायपुष्पैः।
सुकेतरैश्च कुसुमैर्गिरिकर्णिकाया-
स्तस्मिन् भवन्ति मणयः सदृशावभासः॥
अन्ये प्रसन्नपयसः पयसां निधातु-
रम्बुस्थिः शिखिगलप्रतिमास्तथान्ये।
नीलीरसप्रभवबुद्बुदभाश्च केचित्
केचित्तथा समदकोकिलकण्ठभासः॥
एकप्रकारा विसदृशवर्णशोभावभासिनः।
जायन्ते मणयस्तस्मिन् इन्द्रनीला महागुणाः॥
ऋतुपाषाणशिलावश्चकर्कराभासंयुताः।
अभ्रिकापटलच्छायावर्णदोषैश्च दूषिताः॥
तत एव हि जायन्ते मणयस्तत्र भूरयः।
शास्त्रसंबोधितधियस्तान् प्रशंसन्ति सूरयः॥
धार्य्यमाणस्य ये दृष्टाः पद्मरागमणेर्गुणाः।
क्षारयादिन्द्रनीलस्य तानेवाप्नोति मानवः॥
यथा च पद्मरागाणां जातुकर्त्तृभयं भवेत्।
इन्द्रनीलेष्वपि तथा द्रष्टव्यमविशेषतः॥
परीक्षाप्रत्ययैर्यैश्च पद्मरागः परीक्ष्यते।
त एव प्रत्यया दृष्टा इन्द्रनीलमणेरपि॥
यावन्तश्च क्रमेदर्थि पद्मरागः पयोगतः।
इन्द्रनीलमणिस्तस्मात् क्रमेत सुमहत्तरम्॥
तथापि न परीक्षार्थं गुणानामतिवृद्धये।
मणिरयौ समाधेयः कथञ्चिदपि कश्चन॥
अधिमात्रापरिज्ञाने दाहदोषैश्च दूषितः।
सोऽनर्थाय भवेद्भर्त्तुः कर्त्तुः कारयितुस्तथा॥
काचोत्पलकरवीरस्फटिकाद्या इह बुधैः सर्वे-
दूर्य्याः।
कथिता विजातय इमे सदृशा मणिनेन्द्रनीलेन॥
गुरुभावकठिनभावावेतौ नित्यमेव विज्ञेयौ।
काचाद्यथावदुत्तरविवर्द्धमानौ विशेषेण॥
इन्द्रनीलो यदा कश्चित् विभर्त्ताताम्रवर्णताम्।
रक्तयौयौ तथा ताम्रौ करवीरोत्पलाद्यभौ॥
यस्य मध्यगता भाति नीलस्येन्द्रायुधप्रभा॥
तदिन्द्रनीलमित्याहुर्मणेर्घार्घं भुवि दुर्लभम्॥
यस्तु वर्णस्य भूयस्त्वात् क्षीरे प्रतिगुणे स्थितः।
नीलतां तन्नयेत् सर्व्वं महानीलः स उच्यते॥
यत् पद्मरागस्य महागुणस्य
मूल्यं भवेन्नासमसुत्थितस्य।
तदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य
सर्व्वसंख्यातुलितस्य मूल्यम्॥"
इति ब्रह्मपुराणे "इन्द्रनीलपरीक्षा॥*॥
वाणरान्तरः। इति मेदिनी। ले, २६॥ नीलवर्णः। नीलौषधिः। निधिविशेषः। लाञ्छनम्। इति हेमचन्द्रः॥ मञ्जुघोषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ नीलवर्णयुक्ते, त्रि। इत्यमरः॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ८। ६८।
"नीलं सत्त्वगुणोपेतं प्रादुरासं महाद्युति॥")
नीलवर्णवस्तूनि यथा। शुकः १ शैवालम् २ दूर्व्वा ३ बालतृणम् ४ बुधः ५ वंशाङ्कुरः ६ मरकतः ७ इन्द्रनीलमणिः ८ सूर्य्यकान्तादीनि ९